

PAVEL BOČEK

MÍROTVORNÉ PŮSOBENÍ RUSKÉ CÍRKVE VE 14. STOLETÍ

Abstract:

The study deals with the development of relations between the secular and spiritual power in Russia in the 14th century. It examines the „God of peace“ and „holy war“ in the Russian Orthodox environment.

Key words:

Russia, orthodoxy church, monastery, metropolitan Alexei, metropolitan Theognost, Sergiy of Radonesh.

Pojmy svatá válka a Boží mír nepatří k termínům, které se objevují v ruských středověkých pramenech, přesto mají jevy, které se za nimi skrývají svoje místo v ruských dějinách i těch středověkých. Fakt, že se tyto pojmy v ruských pramenech neobjevují, souvisí jednak s tím, že přesné právní vyjádření a definování pojmů je vlastní západoevropskému či jinak řečeno římskokatolickému prostředí a jednak s podobou a množstvím dochovaných pramenů.

Obsah těchto pojmů v římskokatolickém světě je historicky srovnatelný s jejich obsahem v v ruském středověkém prostředí, je ale zároveň logicky ovlivněn jeho specifiky. Svatá válka je pro i ruské letopisce a legendisty válkou s nepřáteli jiného náboženského vyznání, přestože ji tak nenazývají. Je také odrazem známého faktu, že náboženství a s ním související tradice a zvyky sloužily jako prostředek při vymezování „my a oni“. Od poloviny 13. století je navíc spojena s existencí tatarského jha a jeho postupným odstraňováním.

Boží mír je fakticky neoddelitelným „partnerem“ svaté války, protože usiluje o nápravu a stabilizaci politických a mocenských poměrů na území středověkých států a umožňuje, kromě jiného, i vedení právě svaté války, jak ukazují právě příklad ruských zemí.

Obojí je samozřejmě spojeno s působením církve a jejích představitelů a obojí zpětně velmi výrazně ovlivňuje pozici a vliv církve ve společnosti a také její dobové vnímání, jež pozdějším generacím zprostředkovávají současníci – ve středověku téměř výhradně osoby duchovního stavu.

Sledování role církve jako inspirátora Božího míru a jako minimálně spoluinspirátora svaté války umožňuje poznání proměn jejího postavení a působení v různých obdobích i ruských dějin. Pomáhá pochopit formování vzájemného vztahu mezi světskou a duchovní mocí, jež nikdy nelze vnímat a hodnotit jako uplatňování modelu přijímaného spolu s přijetím křesťanství. Umožňuje poznat vnímání kategorií křesťanského učení ve společnosti a tedy její „skutečnou“ christianizaci a také postupné proměňování Rusi na její cestě od pravoslavné Rusi k ruskému pravoslaví.

Velkou změnu přinesl ve 14. století do vztahu mezi světskou a duchovní mocí proces „sbírání ruských zemí“, který postupně převáděl vztahy mezi ruskými knížaty do zcela jiné podoby a logicky nastoloval jiné situace, jež dosud knížata neřešila. Do nové situace se dostávala i církev a její představitelé, jejichž postavení a působení výrazně ovlivnil metropolita Maxim svým přestěhováním do Vladimíru nad Kljazmou. Maxim tímto svým krokem podmínil a také předznamenal řadu vážných událostí, kromě jiného rovněž specifickou formu svaté války v podobě boje o pravoslavné země, jež se staly součástí států s jiným náboženstvím. Projevem této války se vzápětí stává „boj o metropolitu“ mezi Moskvou, Vilnem a posléze i Krakovem.¹

Události spojené s ustanovením Maximova nástupce svatého Petra vedly ke známému konfliktu s vladimírským a tverským velkoknížetem a pokusu o Petrovo odvolání. Ne zcela jasná podpora, jíž se Petrovi mělo dostat od moskevských Danielovičů, jej nepřivedla k jednoznačné orientaci na Moskvu. Petr si uvědomoval složitost situace, v níž se nacházel on sám i církev, již reprezentoval. Snažil se proto chovat jako skutečný metropolita vši Rusi a jako mírotvorce mezi ruskými knížaty. Zároveň ale velmi dobře věděl, že musí hledat mezi ruskými knížaty silného partnera, s jehož pomocí by dokázal čelit tlakům z litevské strany a který by mu dokázal pomoci budovat pozici silného a nezávislého metropolity. Musel uvažovat a jednat jako partner ruských knížat a přitom musel plně respektovat postup Uzbeků, který až do roku 1327 cíleně podporoval soupeření tverských Jaroslavičů a moskevských Danielovičů.² Uzbek tak bránil možnému prosazování principu Božího míru, tedy cesty k uklidňování poměrů a stabilizaci situace

¹ B o č e k , Pavel: *Zu den Versuchen die russische Metropole in der ersten Hälfte des XIV. Jahrhunderts zu spalten*// Russia in Czech Historiography. Studies published by the Prague Group of Russian history specialists. Prague 2002. 108–146.

² F e n n e l l , John: *The Emergency of Moscow*. Los Angeles 1968, s. 69.

v končinách severovýchodní Rusi, a následnému možnému podnícení svaté války proti sobě a svým následovníkům.

Petrovo odmítnutí požeňnat tažení tverského knížete Dmitrije Jaroslaviče proti Jurijovi Danieloviči v roce 1311 nejlépe vystihuje pozici, již zaujal.³ V jeho očích bylo právě takové tažení porušením principu Božího míru, který vnímal jako stav, kdy knížata vzájemnými konflikty nezvyšují nebezpečí v podobě trestné výpravy. Prameny nedochovaly zprávy o Petrových postojích v dalších konfliktech mezi Moskvou a Tverem, ovšem fakt, že Dmitrij žádal o jeho požeňnutí před tažením proti Moskvě ukazuje, že se Petr skutečně snažil o korektní komunikaci a vztahy se všemi knížaty.

Petrovo rozhodnutí nechat se pohřbít v Moskvě, jež lze hodnotit jako „sázku“ na zdejší Danieloviče,⁴ plynulo z poznání, že Vladimir nad Kljazmou se stal symbolem minulosti a že místo jeho následovníků musí být ve středu dění, že jen tak budou mít šanci prosazovat „pax Russica“ a budovat post silného a nezávislého metropolity.

„Teoreticky“ reagoval na tento vývoj tverský mnich Akindin, jenž podporoval Michaila Jaroslaviče a biskupa Andreje v jejich tažení proti Petrovi. Ten v duchu byzantské tradice upozornil své současníky, že právě velkokníže musí sjednat nápravu v případě, že metropolita překročí církevní pravidla a stane se heretikem. Jenom tak si může zasloužit odměnu od Boha.⁵

Konflikt spojený s Petrovým nástupem na metropolitní stolec ukázal, perspektiva Božího míru i svaté války jako podstatných atributů ruské politiky vyžadovala ústupky z obou stran a metropolita musel postupovat velmi obratně a citlivě, aby se nedostal do závislosti na světské moci, již neváhali podporovat svými vystoupeními teoretikové typu Akindina. Nesmí proto například jednoznačně podporovat jenom jedno rurikovské „hnízdó“. Musí se naopak soustředit na systematické sledování své vlastní linie, již ovšem musí opírat o ruské kořeny, o jejichž formování musí stejně systematicky usilovat.

Petrův nástupce Teognost, právem tradičně hodnocený jako geniální diplomat, navázal na Petrovu linii.⁶ Situaci mu „usnadnila“ Fedoručkova pать, protože mohl definitivně přenést svoje sídlo do Moskvy a pokračovat v budování partnerského vztahu s nositelem velkoknížecího jarlyku

³ *Polnoje sobranije russkich letopisej*. T. XXVI. Vologodsko-permskaja letopis. Moskva 1959, s. 97. Dále PSRL.

⁴ B o r i s o v , Nikolaj S.: *Russkaja cerkov' v političeskoj bor'be XIV–XV vekov*. Moskva 1986, s. 45.

⁵ *Pamjatniki Drevněrussskogo kanoničeskogo prava*. Čast' pervaja. Russkja istoričeskaja bibliotěka. T. VI, SanktPetěrburg 1880, slp. 158, No. 16. Dále RIB T. VI.

⁶ M e j e n d o r f , Ioann: *Vizantija i Moskovskaja Rus'. Očerk po istorii cerkovnych i kul'turnych svjazej v XIV veke*. Paris 1990, s. 189.

Ivanem Danielovičem Kalitou. Petrova kanonizace sice dodala lesku Moskvě na její cestě k hlavnímu městu nového ruského státu, důležitější však bylo, že dodávala pravoslavné církvi na Rusi prvního svatého metropolitu a pomáhala tak v nejednoduché situaci posilovat postavení ruské církve, jež bylo v tomto období stále závislé na nejvyšších institucionálních představitelích.

Na Petrovu linii navázal Teognost i jedním ze svých nejznámějších kroků, jímž bylo uvalení klatby na Pskov poté, co jeho představitelé poskytli útočiště tverskému velkoknížeti Alexandru Michajloviči.⁷ Klatba bývá zpravidla vnímána jako krok, který přispíval k růstu vlivu a síly moskevského velkoknížete, případně jako projev závislosti na „sarajském carovi“.⁸ Přesnější je však její hodnocení jako konkrétního projevu realizace politiky Božího míru. Teognost zabránil válečnému střetu minimálně mezi Ivanem Kalitou a Pskovany a dost možná i další trestné výpravě, jež by znamenala nepochybně velké lidské a materiální ztráty a jež by ve svém důsledku mohla zkomplikovat i celkovou politickou situaci ve východní Evropě. Rázným krokem uklidnil vyhrocenou situaci, aniž zásadnějším způsobem ohrozil životem těžce zkoušeného Alexandra a také celé město Pskov. Alexandr se po krátké době vrátil do Pskova zpět a žil zde s rodinou až do roku 1337, kdy se s Teognostovým požehnáním a posléze i s Uzbekovým souhlasem vrátil zpět do Tveru.⁹ Jednání sebevědomého metropolity ukázalo, že podporuje politiku „velké tišiny“ realizovanou Kalitou, ale že přitom sleduje i svoje zájmy metropolity vší Rusi.

Schopnost zvládnout složitou situaci projevil Teognost v roce 1342 v přímé konfrontaci s Uzbekovým nástupcem Džanibekem, který chtěl zbavit ruskou církev výhod, jež jí poskytovali „carové hordy“ od okamžiku vzniku tatarského jha.¹⁰ Obratným jednáním dokázal přesvědčit chána, aby ušetřil ruskou církev povinností odvádět tatarskou daň. Podobně dokázal přesvědčit cařihradské představitele, aby zrušili samostatnou litevskou metropolii.

Rázně ovšem dokázal Teognost zasáhnout i proti moskevskému velkoknížeti Semjonovi Ivanoviči, který porušil církevní pravidla svým třetím sňatkem s Marií Alexandrovnou v roce 1347 navíc jej předem o svém plánu neinformoval. Rozhněvaný metropolita mu odmítl požehnat a navíc „chrámy zavřel“.¹¹ Velkoknížeti nezbylo, než poprosit o omilostnění patriarchu. Teognost neváhal naznačit, že církevní pravidla platí i pro velkoknížete

⁷ PSRL, T. XXVI, s. 112.

⁸ B o r i s o v , N. S.: *Russkaja cerkov' v političeskoj bor'be XIV-XV vekov*, s. 63.

⁹ PSRL, T. XXVI, s. 112–113.

¹⁰ PSRL, T. XV. Sv. 1. Rogožský letopisec. Petrograd 1922, slp. 54

¹¹ *Tamtéž*, slp. 57.

a odmítl podpořit jeho politické zájmy. Byl si vědom toho, že svoji autoritu mezi četnými knížaty může prosadit jen v případě, že bude důsledně vyžadovat zachovávání církevních pravidel od každého z nich.

Zkušenosti ze správy ruské metropole přivedly Teognosta k tomu, aby začal cíleně připravovat další skvělou osobnost – Alexeje – jako svého nástupce. Alexej dokázal jedinečným způsobem navázat na svoje předchůdce a pokračovat v konceptu posilování vlivu církve a jejího nejvyššího představitele v ruské společnosti.

Ani Alexeje nelze považovat za jednoznačně promoskevsky orientovaného, jako dočasného představitele světské moci jej připomínají výrazné tendenční byzantské prameny.¹² Ruské letopisy o jeho působení v době nezletilosti Dmitrije Ivanoviče informují poměrně lakonicky a stejně jako jeho legenda jej nevnímají jako vládnoucího za malého kněze.

Na svoje předchůdce navazoval i uplatňováním principů politiky Božího míru a stejně jako oni sledoval především církevní zájmy, jež nemusely být vždy totožné se zájmy velkoknížecími. Jeho cílem bylo předcházet konfliktům mezi úředními knížaty, které by se snadno mohly stát příčinou většího konfliktu a případně také další trestné výpravy, známé jsou mírovní cesty archimandry Pavla a igumena Gerasima do Nižného Novgorodu.¹³

Více než jeho předchůdci se musel věnovat vztahům mezi velkoknížetem Dmitrijem Ivanovičem a úředními knížaty. Zřejmě nejznámější událostí je zatčení a uvěznění tverského velkoknížete Michaila Alexandroviče v roce 1368.¹⁴ Porušení přísahy, k němuž se tímto krokem Alexej snížil, podminila právě jeho snaha předcházet knížecím konfliktům. Ambiciózní Michail svým jednáním z Alexejova pohledu narušoval Boží mír a svými kontakty s Litvou a Hordou hrozil vyvolat konflikt, jehož výsledek byl nejistý. Alexej chtěl, podobně jako Teognost v případě Alexandra Michajloviče, uchránit i Michaila, aby tak zabránil vyhrocení vztahů mezi Moskvou a Tverem podobnému událostem z první čtvrtiny 14. století. Z vězení pomohl Michailovi příjezd tatarského posla a uzavření nové smlouvy s Dmitrijem. V daném okamžiku dosáhl Alexej svého, pomohl zachovat Boží mír v podobě přísazného vztahu mezi velkoknížetem a jeho možným konkurentem. Nedokázal však zabránit Michailově cestě na Litvu a prvnímu válečnému tažení vedenému litevským velkoknížetem Olgerdem, jež slovy letopiscovými řečeno přinesla velké utrpení křesťanům.¹⁵

12 *RIB*, T. VI. Přílohy, No. 30, 33.

13 *PSRL*, T. XV. Sv. 1, стлб., 75.

14 *Tamtéž*, slp. 87.

15 *Tamtéž*, slp. 89.

Následná korespondence mezi cařihradským patriarchou Filofejem, metropolitou Alexejem a řadou ruských knížat, mezi nimiž nechybí Dmitrij Ivanovič, Michail Alexandrovič, smolenský Svjatoslav Ivanovič a také litevský velkokníže Olgerd, ukazuje, že Alexej po Olgerdových taženích na Moskvu uvalil klatbu na všechnu ruská knížata, jež se k němu v jejich rámci připojila.¹⁶

Klatby, které stihly skupinu ruských knížat, nelze vnímat z politického a mocenského hlediska. Ukázaly podstatu konceptu politiky Božího míru realizovaného metropolitou ve 14. století, jímž byla náprava morálního stavu ruské společnosti na základě křesťanských pravidel a příkázání. Alexej knížata potrestal církevním trestem za prezírání a překračování Božích zákonů, jehož se dopustili tím, že porušili přísahy, jimiž stvrdili svoje dohody s Dmitrijem. Ve složité situaci, která trvala v ruské společnosti minimálně od nastolení tatarského *ига*, ukazoval, že je třeba dodržovat normy a přísahy.

Knížata se navíc se dopustila těžkého hříchu proti své víře a svému křesťanství, protože se „spojila s nepřáteli naší ruské víry a kříže“.¹⁷ Proto mohla podle patriarchy dosáhnout případného odpuštění pouze účinným pokáním před metropolitou. Teprve potom mohou požádat o omilostnění patriarchu.¹⁸ Nespojoval vyvázání z klatby s přísahou věrnosti moskevskému velkoknížeti. Ještě důležitější bylo, že svým postojem vůči potrestaným knížatům zdůraznil, že není možné obcházet autoritu metropolity vší Rusí. Reakce patriarchy Filofeje jednoznačně potvrzuje, že Alexejův rázný zásah proti knížatům vnímal jako adekvátní, protože je trestal za hříchy a za zradu víry.

Alexej svým důsledným uplatňováním politiky Božího míru, jež v tomto případě nabývala i rysů svaté války, v hodně napjaté situaci potvrzoval, jak je metropolita důležitou postavou a jak může ovlivnit poměry v celé východní Evropě. Dal také najevo, že dokáže využít každé příležitosti k posílení autority metropolitního stolce a potvrzoval tak oprávněnost soupeření o metropolitu, jež se v této době dostávalo do další fáze.

Specifickou podobou realizace konceptu Božího míru byl Alexejův podíl na jednáních s Olgerdem. Přispěl k uzavření míru mezi Moskvou a Litvou, jehož dodržování by vytvořilo potřebné podmínky pro jeho působení na území litevského velkoknížectví. I při těchto mírových jednáních Alexej výrazným způsobem sledoval svoje zájmy, jejichž cílem bylo posílení vlivu postupně „porušřovaně“ pravoslavné církve a udržení co největší míry nezávislosti na světské moci.

¹⁶ RIB, T. VI. Přílohy, No., No. 16, 18, 20, 21, 26, 27, 29.

¹⁷ *Tamtéž*, slp. 120, No. 20.

¹⁸ *Tamtéž*, slp. 122–124, No. 21.

Specifickým způsobem přispěla k prosazování konceptu Božího míru klášterní reforma od počátku připravovaná a realizovaná Alexejem a Sergijem Radoněžským. Se vši pravděpodobností inspirovaná ještě Teognostem se stala tato reforma součástí konceptu Božího míru, jemuž dodávala od samého počátku realizátory, ideology a také nezbytnou programovou náplň. Igumeni rychle přibývajících kláštery se postupně stali silou, která dokázala vnášet principy Božího míru a možno říci také nové zbožnosti do celé ruské společnosti. Sergij a jako žáci dokázali po velmi krátkém čase získat ve společnosti takovou autoritu, že mohli přispívat k urovnávání vztahů mezi ruskými knížaty, tedy k prosazování Božího míru na velmi citlivém místě. Sergij s Fjodorem Simonovským jsou takovou autoritou, že si proti nim nedovolí zasáhnout ani rozčilený Dmitrij Ivanovič.

Nejasné informace v pramenech nedovolují jednoznačně rozhodnout, zda se Sergij podílel na urovnávání vztahů mezi knížaty v Nižném Novgorodě.¹⁹ Jeho úspěšné jednání s rjazaňským velkonížetem Olegem Ivanovičem v roce 1385 jen potvrzuje respekt, jemuž se tento „prostý“ igumen těšil. Oleg přitom nepochybně vnímal Sergije jako církevního představitele, tedy jako hlasatele Božího míru, a nikoliv jako muže jako „muže Dmitrijova“.²⁰

Právě jednání s Olegem ukázalo, jak důležitá byla role Sergije a případně dalších igumenů v okamžiku, kdy na Rusi z nějakého důvodu nebyl metropolita a když jich případně bylo více, jako právě v roce 1385. Sergij a jeho žáci a následovníci se stali jedinečnými a nepostradatelnými spolutvárci ruské církve a celé ruské společnosti a potvrdili úspěšnost konceptu církevní politiky připravené velkými ruskými metropolitami 14. století.

¹⁹ PSRL, T. XXVI, s. 118. Srov. např. K u č k i n , Vladimir A.: *Dmitrij Donskoj i Sergij Radoněžskij v kanun Kulikovskoj bitvy*. In: *Cerkov', obščestvo i gosudarstvo v feodal'noj Rossii*. Ed. A. I. Klibanov. Moskva 1990, s. 119–120; K l o s s , Boris M.: *Monašestvo v epochu obrazovanija centralizovannogo gosudarstva. Sergij Radoněžskij i sozdannaja im Trojickaja Lavra*. In: *Monašestvo i monastyri v Rossii. Istoričeskije očerki*. Ed. N. V. Sinicyna. Moskva 2002, s. 77, pozn. 3; B o r i s o v , Nikolaj S.: *Sergij Radoněžskij*. Moskva 2003, s. 109–110.

²⁰ PSRL, T. XV. Sv. 1, slp. 151.

МИРОТВОРЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РУССКОЙ ЦЕРКВИ В 14 ВЕКЕ

Церковь, представляемая сначала митрополитами, а позднее и игуменами, помогает решить очень сложные отношения с татарами. Исключительна ее роль в постепенном изменении восприятия татар в направлении от „наказания за наши грехи“ к праву вести священную войну против них. Красноречиво свидетельство благословения, доставшегося Дмитрию Ивановичу от Сергия Радонежского перед сражением с татарами, которое поистине стало „идеологическим“ оправданием священной войны – конфликта с татарами, но при этом остававшимся продолжением реализации концепта Божьего мира – стабилизации отношений между русскими князьями.

Божий мир и священная война были исключительным вкладом для действительно постепенно „обрусевшей“ православной церкви в условиях „собираения русских земель“. Они помогли церкви найти свое лицо, помогли ей укрепить свою позицию в обществе, найти подходящую модель отношений с представителями мирской власти, стабилизировать положение высших представителей мирской власти, найти модель отношений с Константинополем, Литвой и татарами. Но прежде всего создали перспективу для дальнейшего развития в направлении автокефальной церкви.